

«LECTORES IN ITINERE»:
VIATGERS CULTES ENTRE CIUTATS EUROPEES
A LA BAIXA EDAT MITJANA

Miquel Torras Cortina
Universitat Autònoma de Barcelona
Miquel.Torras@uab.cat

Mai s'insistirà prou en el fet que en la societat europea de la Baixa Edat Mitjana hi havia una gran mobilitat geogràfica de la població, més del que es pot demostrar amb documentació a les mans. Això contrasta amb la majoria d'estudis que es fan sobre història del llibre, en què es tendeix a considerar les biblioteques com a immòbils, per una qüestió purament documental: perquè es basen en els inventaris de bens relictos, que són els que donen el major nombre de títols per document. Però les biblioteques de l'època es formaren per acumulació de llibres, i algú els hi portà i després els en va retirar. A vegades aquest trasllat de còdexs ha deixat testimoni en la documentació administrativa d'aleshores. Això és el que em proposo de mostrar: com els llibres viatjaren amb els homes d'aquella època, i com després van passar a formar part de les biblioteques dels seus possessors. Cal tenir en compte que a la Baixa Edat Mitjana un llibre de dret, de teologia o litúrgic podia arribar a valer, de mitjana, uns 200 sous. Un home amb ofici, o bé un menestral, podia guanyar 1 sou al dia; per tant, parlem d'objectes d'un alt valor. Quan els notaris documentaven la compra-venda d'un llibre, podien utilitzar un formulari notarial similar al que es feia per a la venda d'un cavall.

Però, quins eren els motius per a que algú viatges amb un llibre? El primer i immediat motiu que podríem adduir seria l'estudi. D'aquesta manera, els destins geogràfics queden definits de seguida: la universitat de París era la millor per als que volien estudiar teologia, la de Bolonya era la idònia per als que volien estudiar dret, i Montpeller per als que estudiarien medicina. Però cal tenir en compte que altres ciutats tenien universitat sense ser capdavanteres, com per exemple Lleida, Saragossa o Tolosa. Més enllà dels estudis, hi havia la ciutat de Roma i la Cúria romana, indret on gran nombre d'eclesiàstics hi arribaven per nombrosos afers. O en el seu lloc Avinyó, durant els anys que va durar el Cisma d'Occident.

Aquesta temàtica ha estat magistralment tractada per Antoni Rubió i Lluch en aquell monument escrit que són els *Documents per a la història de la cultura*

medieval de Catalunya, publicats els anys 1908 i 1921¹. Ell i el seu grup de deixebles escorcollaren els registres reials conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i posaren les bases dels estudis sobre la història de la cultura a Catalunya. Darrerament ha estat publicada la recerca que féu Josep Trenchs Òdena sobre aquests registres, amb el títol *Documentos de cancelteria i de mestre racional sobre cultura catalana medieval* i que aporta el regest de fins a 2511 documents, pràcticament tots ells inèdits². És en base a aquesta darrera publicació que puc aportar algunes dades noves sobre un col·lectiu de viatgers del qual ben poc se n'ha parlat en els congressos i seminaris que s'han realitzat sobre l'*homo viator* medieval³.

Per viatjar amb un càrrega preuada, com eren els llibres, quins camins es podien utilitzar? Cal veure que era una càrrega pesada, i que si se'n portaven molts calia utilitzar un quadrúpede, com ara un o més ases, mules o cavalls. Això ja ens fa veure que eren viatgers amb una posició social alta, i que els calia protegir-se dels lladres. En un inici, es podien fer servir els camins de pelegrins; per exemple, en el cas de viatjar cap a París el caminant podria fer servir el de Sant Jaume de Galícia. També podien utilitzar les vies comercials, les que utilitzaven els mercaders, ja fos per terra o bé per mar⁴. Però fos quin fos el camí, en un moment o altre canviarien de jurisdicció o bé de regne; això suposava haver de pagar peatge a l'hora de passar per fronteres entre regnes, amb taxes no sempre barates. Així, pel pas del peatge de Pamplona, l'any 1355, es pagaven 4 sous per cada cavall o ase⁵. Si hi havia una negativa a pagar, els oficials reials podien arribar a quedar-se part de l'equipatge, i entre els objectes confiscats hi havia els llibres, si no és que el viatjant portava un guiatge del rei, que advertia als oficials de la seva immunitat per a moure's per la geografia. Potser és aquest guiatge el que li mancà a fra Pere de Tarragona l'any 1382, donat que el rei manà als oficials de Moïà que retornessin al frare els llibres i altres coses que li havien pres, perquè pensaren que treia els objectes de Castella per a portar-los a Aragó sense pagar els

1 Reed, per l'Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2000.

2 Coord. Mª Teresa Ferrer Mallol, IEC, Barcelona 2011. L'autor dona el regest dels documents, però el lector interessat pot trobar els documents d'arxiu a la plataforma digital del Ministerio de Cultura PARES (Portal de Archivos Españoles) on hi ha digitalitzats tots els registres de la Cancelleria Reial de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Remeto al lector al document digital i no a una edició diplomàtica, com és habitual, per raons d'espai de la present publicació.

3 La bibliografia actual sobre viatgers medievals és enorme. Vegeu, a tall de mostra, però suficient per al nostre propòsit: Santiago-Otero, 1992; la publicació col·lectiva *Viajeros, peregrinos, mercaderes en el occidente medieval*, 1992, o Iglesia Duarte, 2009; vegeu la bibliografia al final d'aquest article.

4 En el camí podien coincidir viatgers i pelegrins, tot i que el seu destí i la seva intenció fossin diferents: vegeu Vieillard, 1936; Oursel, 1978; García Lobo, 2006. Per a la noblesa, vegeu Wade Labarge, 2000. Com a exemple d'un escrivà viatger vegeu Alturo Perucho, 2012.

5 Sobre aquesta qüestió, vegeu Zabalo Zabalegui, 1985; també Rodrigo Estevan, 1993.

drets corresponents⁶. Això deixa clar que si els oficials reials consideraven que els llibres es traslladaven per tal de vendre's, com tot altre objecte, feien pagar per passar la frontera. Potser la mateixa mancança de guiatge va afectar fra Alfons de Zamora, franciscà, perquè l'any 1316 li foren confiscats uns llibres en concepte de peatge quan venia de l'Estudi General de Zaragoza; en aquest cas el rei va remarcar, en la seva ordre, que no era convenient exigir peatge a un estudiant de l'orde medicant⁷. De fet l'any 1320, el mateix rei establí de manera genèrica que no s'exigís peatge als frares predicadors i franciscans pels llibres que portessin, i alhora ordenava que es retornessin els cinc sous que es varen cobrar per aquest motiu a fra Ponç Carbonell⁸. L'any 1343, Guillem Perdigó, clergue de Mallorca, que es declarava "pauper et miserabilis", va haver de fer la mateixa gestió davant del rei perquè, en passar per Torroella de Montgrí en direcció a l'estudi de Tolosa, li foren presos els llibres de dret, que anaren a parar a mans de Ramon Vianer, jurisperit; el rei manà que els hi retornessin⁹.

El nombre de guiatges que el rei donava al llarg de l'any era gran, i, a través de la seva lectura, cal pensar que en va donar més dels que tenim registrats. En general anaven adreçats "als custodis de les fronteres i de les coses prohibides" ("officialibus nostris et custodibus passum et rerum prohibitarum"). Veiem-ne uns quants: l'any 1284 el rei concedí guiatge al canonge Azzo Llombart, canonge de Bolonya i nunci del rei Sanç de Castella, per a transitar per les seves terres, així com per mar, amb totes les seves propietats, inclosos els llibres¹⁰. El 1329 el va concedir a Juan González, escuder de López Pérez, ardiaca de Burgos i capellà de la reina Elionor, el qual es dirigia a les parts de Castella amb un ase carregat de llibres, vestits i ornaments litúrgics¹¹. En data de 31 d'octubre de 1330 el guiatge reial era expedit a favor del mateix López Pérez, abans esmentat, també degà de València, que entrava llibres i objectes de Castella a València¹². El 29 de juliol de 1337, el rei concedí guiatge a l'escuder de Pere, bisbe de Saragossa, que anava a trobar-lo a Avinyó amb dos mules, llibres, ases i altres coses", per tal que fos exempt del pagament de la lleuda o peatge¹³. L'any 1338 el rei concedí llicència a fra Diego i fra Alonso, de l'orde de Sant Agustí, això és: canonges, del regne de Castella, que anaven a estudiar a Itàlia, amb rossins i llibres¹⁴, i el 1 de juliol de 1350 la concedí a

6 Rubió, 1908 i 1921, vol. II, doc. CCLXX.

7 *Idem*, vol. II, doc. XXXII.

8 *Idem*, vol. II, doc. XLIII.

9 *Idem*, vol. II, doc. LXIX.

10 ACA, RC, 47, f. 73, (Trenchs, 2011, doc. 45 i 46).

11 ACA, RC, 479, f. 93v, (Trenchs, 2011, doc. 494).

12 ACA, RC, 482, f. 25. (Trenchs, 2011, doc. 520).

13 ACA, RC, 862, f. 3. (Trenchs, 2011, doc. 596).

14 ACA, RC, 862, f. 65v. (Trenchs, 2011, doc. 610).

Pedro, bisbe de Sigüenza, que viatjava des de la cúria romana fins a la seva diòcesi amb set càrregues “sarcinas seu saumatas” dels seus llibres de diveses temàtiques, que li servien per a estudiar, no pas per a vendre’ls (“non causa vendendi, sed pro sui studi”), motiu pel qual sol·licitava que no se li fes pagar res¹⁵. El 2 de gener de 1351, el rei concedia guiatge a Juan Alfonso, nunci del rei de Portugal, que anava a Avinyó amb cavalls, béns i llibres¹⁶; del mateix regne era fra Tomàs de Portugal, franciscà i llicenciat en teologia o “Sacra Pagina”, que tornava de la cúria romana al seu regne amb llibres i cavalls o ases¹⁷. L’any 1352, qui rebia el rebia el guiatge era el bisbe de Segovia, que també es deia Pedro, i que anava i tornaria de la cúria romana amb cavalls, llibres, joies i altres béns¹⁸; i el 1376 era el bisbe de Pamplona García Sánchez Iriarte qui el rebia, per tal d’anar a Avinyó amb llibres de dret i d’altres ciències que portava damunt de dues montures¹⁹. L’any 1381 l’infant Joan concedia permís per circular amb llibres per les seves terres a Alfonso Fernández de Quintanilla, capellà de la seva germana, reina de Castella, ja que anava a estudiar a França²⁰; també rebé el guiatge deu anys més tard, el 1385, un domèstic del bisbe d’Elna, Esteve Gay, que viatjava amb llibres²¹. I per acabar aquesta relació, l’any 1375, anotem que el rei donà llicència a Mahomat Benicef, d’Eslida, per anar a Barbària i emportar-se amb ell dotze llibres de “letra morisca”, que foren avaluats en 30 sous²².

Observem que la major part d’aquests guiatges s’atorguen a persones d’alt rang social, entre els quals es troben diversos bisbes. Cal entendre que aquests, quan viatjaven, transportaven objectes d’alt valor econòmic, com vaixelles, joies i paraments litúrgics juntament amb llibres damunt de dues, tres o més montures. Molts personatges no eren oriünds de les terres de la corona catalana-aragonesa, i el guiatge els servia per anar i tornar. En alguns documents s’especifica que els llibres són per a estudiar, no per a vendre’s; això significa que quan s’introduïen llibres amb objectiu venal, els oficials reials tenien dret a fer pagar per ells, i caldria veure si ha quedat alguna legislació escrita al respecte, per exemple durant el regnat de Pere el Cerimoniós. Ens aquests documents comprovem el caràcter protector del rei cap a les persones per a qui s’expedeix el guiatge. Cal tenir en compte que aquests viatgers lectors, quan tornaven de les seves estades, aportaven les novetats intel·lectuals i artístiques que havien conegut. Alhora que es prote-

15 ACA, RC 891, f. 4-4v. (Trenchs, 2011, doc. 875).

16 ACA, RC, 892, f. 128v. (Trenchs, 2011, doc. 884).

17 ACA, RC, 922, f. 66. (Trenchs, 2011, doc. 1521).

18 ACA, RC, 895, f. 62. (Trenchs, 2011, doc. 929).

19 Rubió, 1908 i 1921, vol. II, p. CIX. Trenchs, 2011, doc. 1718.

20 ACA, RC, 1726, f. 110v. (Trenchs, 2011, doc. 1929).

21 ACA, RC, 946, f. 28v. (Trenchs, 2011, doc. 2154).

22 ACA, MR, 1713, f. 21v. (Trenchs, 2011, doc. 1662).

gia a aquests viatgers s'estenia també aquesta protecció a les institucions que els amparaven: així, la reina Elionor, l'any 1372 manava al prior del monestir d'Scala Dei que admetès al seu monestir Andreu Soliva, oriünd de Sicília, "el qual portava en la seva montura llibres de sagrada eloqüència i altres en els quals ell mateix s'edificava i en rebia consolació espiritual"²³.

En la documentació, entre els viatgers que portaven llibres no trobem els estudiants. Com cal interpretar aquesta circumstància? Penso que és obvi que, quan un estudiant d'època medieval es traslladava a un Estudi General portava amb ell alguns còdexs; el sistema de còpia per *peciae* i la reglamentació del càrrec d'*stationarius* així ho exigia. Si en els casos que hem comentat s'esmentava el trasllat de llibres és perquè aquests eren presents en un nombre considerable. Els estudiants en portarien un o dos, i a la universitat n'augmentarien el nombre amb els anys. Cal recordar que, per tal que un jurisperit pogués exercir el seu ofici, calia que tingués com a propis els cinc llibres bàsics d'un dels dos corpus jurídics, el civil o el canònic, i per a això començava a aplegar-los a la mateixa universitat. Els documents sobre estudiants que anaren a estudiar a altres ciutats europees són nombrosos; només cal consultar l'apèndix de Rubió y Lluch "Estudiants en teologia, jurisprudència, medecina i arts" a l'estudi del segon volum dels seus *Documents*, on ja ens diu que els textos aplegats passen de dos-cents cinquanta²⁴. Per acabar, voldria esmentar el cas de l'escrivà reial Joan Pasqual que anà a estudiar a l'Estudi General de Montpeller, i per a això rebé dos-cents quaranta sous en concepte del seu salari de tres mesos²⁵; aquest pagament demostra que hi havia un interès de la mateixa Corona en que els seus domèstics fessin estades d'estudi o de recerca (diríem avui). Fou a través de totes aquestes persones, i dels llibres que portaven amb ells en el seu retorn, que les novetats culturals de l'època arribaven a Catalunya.

FONTS ARXIVÍSTIQUES

Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA)

Registres de la Reial Cancelleria (RC): 47, 479, 482, 862, 891, 892, 895, 922, 946, 1580, 1726.

Fons del Mestre Racional (MR): 820, 1713.

²³ ACA, RC, 1580, f. 146-146v. (Trenchs, 2011, doc. 1519).

²⁴ Rubió, 1908 i 1921, p. LXXVII-CXV.

²⁵ ACA, MR, 820, f. 110v. (Trenchs, 2011, doc. 1645).

FONTS SECUNDÀRIES

- Alturo Perucho, J., 2012: "Henrichs Weert, scriptor oriundus prouincie de Olandia", *Sit liber gratus, quem servulus est operatus. Studi in onore di Alesandro Pratesi per il suo 90º compleanno*, *Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica*, Città del Vaticano, pp. 831-837.
- García Lobo, V., 2006: "La asistencia social de la iglesia durante la Edad Media: la hospitalidad monástica", *Humanismo y Trabajo social*, 5, pp. 129-158.
- Iglesia Duarte, J. Ignacio de la (coord.), 2009: *Viajar en la Edad Media. XIX Semana de estudios medievales. Nájera, del 4 al 8 de agosto de 2008*, Logroño.
- Oursel, Raymond, 1978: *Pèlerins du Moyen Age. Les hommes, les chemins, les sanctuaire*, Paris, Fayard.
- Rodrigo Estevan, Mª Luz, 1993: "Viajeros y desplazamientos cotidiano a fines de la Edad Media. Daroca, sus caminos y sus gentes (siglo xv)", *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, 67-68, pp. 103-137.
- Rubió i Lluch, A., 1908 i 1921: *Documents per a la història de la cultura medieval de Catalunya*, 2 vols., Barcelona.
- Santiago-Otero, H. (coord.), 1992: *El camino de Santiago. La hospitalidad monástica y las peregrinaciones*, Valladolid.
- Trenchs Òdena, J., 2011: *Documents de cancelleria i de mestre racional sobre cultura catalana medieval*, Barcelona.
- Viajeros, peregrinos, mercaderes en el occidente medieval. XVIII semana de estudios medievales Estella 91, Pamplona, 1992.
- Vieillard, Jeanne, 1936: *Pèlerins d'Espagne à la fin du moyen âge. Ce que nos apprenent les sauf-conduits délivrés aux pèlerins par la chancellerie des rois d'Aragon entre 1379 et 1422*. Separata de *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona.
- Zabalo Zabalegui, J., 1985: "Peaje de Pamplona (1355)", *Príncipe de Viana*, 176, pp. 675-722.